

Hit, hatalom és írás a mongol világban

Néhány éve elkövettem több belső-ázsiai tárgyú cikket egy vaskos írástörténeti és írástudományi összefoglalásban¹, mely szerkesztői célja szerint a világ összes régenvolt s mai írásrendszereit kívánta bemutatni. Talán természetes, hogy ez maradéktalanul nem sikerült abban a kötetben sem, ahogy nem a kilencvenes években napvilágot látott számos hasonló munkában. Még a saját szűkebb mongol világom írásrendszerei közül is kimaradt egy-kettő az említett kötetből. Egyik szerkesztője, Peter Daniels írja okos bevezetőjében² hogy minden emberi közösségnek természettől való kincse a nyelv, de az írás csak a fejlett műveltségek tulajdona. A fejlett jelzöt itt magam kölcsönöztem a tételnek, hiszen ismeretes nem egy írástalan műveltség, többek közt az eléggé fejlett, késő kőkorszaki kínai földműves-kézműves társadalomé, melyben később a világ egyik legrégebb írásrendszere született.

Írástanában Daniels az írásrendszereket a következőképp osztályozza: 1. a szó-szótagírás (*logosyllabarium*, melynek jelei alaktani alapegységeket és egyben szótagokat jelölnek, mint a kínai írásjegyek; állítja, hogy tiszta logográfia azaz szóírás nem lehetséges, amihez hozzátehetjük, hogy teljes egyneműség vagy rendszerbeli "tisztaság" általában nem jellemző, s vannak rendszerek, melyek egyik legfontosabb ismertetője éppen a kevertség; a kínaira mégis a szóírás meghatározás egészen jól illik), 2. a szótagírás (*syllabarium*, mint a japán *kana*-jelek), 3. a mássalhangzó-írás (*consonantarium*, az arab ábécé elejéről választott betűkből gyártott szavával *abj,_ad*, bár használhatta volna az arab írásos világ saját *alif-ba*, törökösen *elifbe* "betűszavát"), 4. az *abugida*-írás, az etióp írásról, melyben a jelek mássalhangzókat s egy hozzájuk rendelt magánhangzót jelölnek; ide sorolja az indiai írásokat; mások az ilyen rendszereket *neosyllabarium* (Février), *semisyllabarium* (Diringer), *pseudosyllabarium* (Householder) vagy *alphasyllabic* írás néven említik, az indiai eredetűeknek Ligeti tanár úrtól tanult boldogabb neve szótagos helyesírású betűírás, végül 5. az ábécé- avagy betűírás (*alphabetum*), melyben mind a mássalhangzóknak, mind a magánhangzóknak saját jelük van. Ez a - különben több ponton tovább vitatható, finomítható és kiegészíthető - felosztás, mely egyben fejlődési sorrend is lehet, az írott

---

¹Peter T. Daniels, William Bright, *The world's writing systems*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1996.

²Part I, Grammarology, p. 1: "Humankind is defined by language, but civilization is defined by writing. ... only humans in civilization write, so speech is primary, and writing is secondary." Vö. J. Baudouin de Courtenay (Prof. Boduęn-dę-Kurtenę), *Vvedenie v jazykoznanie*, [Sankt Peterburg], egyetemi jegyzet az 1913/1914. évi tanévre, 4. kiadás, 53-57. oldal, 3. fejezet: *Délímost' pisanno-zritel'nogo (grafic,_eski-optic,_eskogo) jazyka* írja, hogy az írás mesterséges úton, mint emberi találmány, mint a műveltség terméke jelent meg. Leonard Bloomfield (*Language*, New York 1933/1961) szerint "writing is not language, but merely a way of recording language by means of visible marks" (21. oldal), "an outgrowth of drawing," "a number of conventional symbols", "permanent, portable" (az írott szövegről szóló, 17. fejezetben, a 282-283. oldalon).

jelben megragadott nyelvi egység szokásos rendező elvét követi.³ A betűírásokon belül *phonotypic* (mondjuk, “hangrajzoló”) vagy *featural system* (magyarul “megjelenítő írásrendszer”) néven kiemeli a koreai *hangul* írást, melynek igen egyszerű és célszerű jelei rajzokkal utalnak a hangképzés helyére, módjára (több-kevesebb túlzással műveleti jeleknek mondhatók).⁴ Az eredet szerinti osztályozások közül legegyszerűbb az, mely belső keletkezésű és külső eredetű vagy átvett írásokat különböztet meg, de a kettő közt vannak sajátos, külső ihletésű, de nem átvett rendszerek is (amilyen a türk rovásírás vagy a tangutok morféma írása). Az írott jelek vagy grafémák allográfokban, változatokban jelennek meg; azt is mondhatjuk, hogy a graféma az allográfok halmaza. Ezek lehetnek szabad elo, fordulásúak vagy kötöttek, helyzetiek, kötelezők vagy választhatók, egyszerűek vagy összetettek, alapjelek és mellékjelek (ez utóbbiak közül valók a mondattani írásjelek, szövegkezdő, tagoló jelek, a szóköz, a szó- vagy szótaghatár jele, ismétlő, rövidítő, elválasztó vagy kapcsoló jelek stb.). Lehetnek s vannak területi, történeti, egyéni s alkalmi változatok, s e négy legutóbb említett allográf elemei arányaival az íráskép legfőbb alkotója. Írásaink különbözhetnek a jelsorok iránya szerint, a jelek egybe-kapcsolhatóságában (pl. folyóírás, jeltagoló vagy tömbös írás). E jelenségek zöme fellelhető a régi Belső-Ázsiában használt írásrendszerekben, köztük a mongolokéiban. (De nincs meg bennük pl. a nagy- és kisbetűk gyakran nem csak arányt, de alakot is érintő allográfiája, mely a nyugati rendszerekben is viszonylag kései és szerepe hangjelölésen túli, többnyire kezdet-jelölő, mely lehet megnyilatkozásé, sajátos szóosztályé, vagy kiemelő, stb.)

Alapszerepe szerint az írás megegyezésen (de legtöbbször nem tetszőlegesen elfogadott, hanem örökölt megegyezésen) alapuló közvetítő eszköz (médiium), mint amilyen a mögöttes nyelvi jelrendszer. Az írás a hangzó vagy még csak hangzani készülő, vagy akár hangon inneni, gondolatban alakuló, nyelvi megnyilatkozás láthatatlan és ideiglenes térbeliségét síkban-térben láthatóvá, megfoghatóvá (sőt, térbeli - domború vagy homorú - jelekkel, tapinthatóvá), egyben rögzítetté, tartóssá (ha nem is állandóvá), tárolhatóvá, átadhatóvá (szállíthatóvá) és visszaválthatóvá varázsoló legrégebb és a 20. század elejéig egyetlen, de ma is fontos eszköze.

Természetes, hogy nyelv és írás szerepei sokban közösek, s mint egyezményes jelrendszerek, sok párhuzamosságot mutatnak a pénzzel, mely köztudottan olyan eszköz, mely az elvont, láthatatlan értéket mérhetővé, láthatóvá, megfoghatóvá, tárolhatóvá/felhalmozhatóvá, átadhatóvá/szállíthatóvá, elcserélhetővé, azaz át- és beválthatóvá, majd a pénz- és árutőzsdén s világpiacon szükség és szeszély szerint ismét elvonttá, esetleg láthatatlanná teszi mindenütt, ahol és mindaddig, amíg a neki életet adó egyezmény érvényes. (Az egyezményességet szűkíti egyrészt az, hogy a kötése utáni nemzedékek ugyan nem vele, de “beleszületnek”, s számukra természetadta rendként jelenik meg az írás, hasonlóan az első nyelvükhöz, másrészt az, hogy a

---

³Pl. a tibeti írásban az összes szabad grafémák mássalhangzójelek, az összes magánhangzójelek kötött grafémák, s ezen az alapon lehetne *consonantarium* is, mint az arab, ahol a szabad grafémák eredetük szerint mássalhangzójelek s a rövid magánhangzókat szintén kötött grafémák jelölik. A tibetinek azonban vannak kötött mássalhangzójelei is.

Vö. *Encyclopaedia Britannica*, 15. kiadás, 1988, 29. kötet, *Macropaedia*, 982-1033. oldal: *Writing*; David Crystal, *The Cambridge Encyclopaedia of Language* (Cambridge 1987/1991), 177-217. oldal: *The medium of language: writing and reading*.

működő írásrendszernek, amint a nyelvnek, melyet olykor nemcsak takar, “takarédba tesz”, hanem eltakar, kialakulnak saját nehézkedési, mozgási törvényei, s úgy mozdul, változik, mint egy élő szervezet, külső-belső hatásokra válaszolva. Szűkítheti hit és hatalom külön való vagy összefonódó kényszere.)

A komoly szót játékra váltva hadd mondjam így is: eszmének pénze a szó, szónak pénze az írás. De míg a pénz az ördög lángeszű alkotása, a nyelv és nyomában az írás égi, isteni sugallat műve, felkent uralkodóké, avatott mestereké, tudós papoké és hatalmas fegyverük is, bár igaz, mind a nyelvet, mind az írást gyakran hiába veszik, hamis pénzült forgatják. De e szomorú valótól ismét elkomolyodva hadd folytassam e Belső-Ázsiába tartó lassú utazást azzal, hogy a felsorolt szerves, azaz létezésüktől elválaszthatatlan, vagy elsődleges szerepeik mellett vannak e fontos jelrendszereknek nem szerves, másodlagos szerepeik is.

Ezek közé tartozik a művészi szerep. A nyelvnél Roman Jakobson ezt a *poetic* ‘költői’ szóval illeti mint a *message*, az üzenet szerepét, bár nem mindig egyszerű elhatárolni ezt a *speaker*, a beszélő *emotive* ‘kifejező’ (sőt, érzelemkifejező) szerepétől.⁵ A pénznél elég említeni az érmék és a bankjegyek művészi megformálását, melynek a szépség mellett hosszú ideig gyakorlati haszna volt a hamisítás megnehezítése. Az írásrendszereknél közismert a díszítésül alkalmazott és az önálló üzenetű, vagy díszítést és üzenetet egyesítő, művészi szépírás (kalligráfia; mint sajátos művészeti ág Kínában s Japánban a legkifinomultabb). Nyelvnek és írásnak további másodlagos szerepe a vallással és mágiával kapcsolatos (szent szövegek, ráolvasás, szó- és írásvarázslás, l. vajrayâna dhâran, _î, mantra, bîja-aks, _ara, “tantrikus algebra”). Pénznél is előfordul hasonló szerep: mikor mongolok kínai pénzérméssel jósolnak, vagy pénzt dobnak áldozati kő-halomra. Még egy fontos másodlagos szerep a mindenkorai politikai hatalomhoz kapcsolódik, amely számára a nyelv egésze vagy része, írott formája, írásrendszere és helyesírása a szerves szerepein túl lehet kiváltság, jelkép, tekintélyének része, gyakran eszmei fegyvere, egy közösség azonosságtudatának eleme, mely olykor nem is az írásrendszer egészére, hanem részére, például egy-egy jelére vagy helyesírási rendjére érzékeny. Régi írásrendszer újjal való felcserélésével, hivatalos nyelv megváltoztatása nélkül is, meg lehet gyengíteni és szakítani egy műveltség hagyományát, ahogy új pénzrendszer bevezetésével meg lehet változtatni a gazdasági viszonyokat. A politikai hatalomváltáshoz hasonlóan új vallás vagy felekezet felvétele is együtt járhat a hivatalos vagy a szent nyelv és az azt hordozó írás megváltozásával.⁶

---

⁵ A *speech event* ‘beszédesemény’ hat összetevőjét és szerepeiket összefoglaló, 3.1 táblázatban, l. Roman Jakobson, *On language* (ed. Linda R. Waugh and Monique Monville-Burston, Cambridge, Mass., Harvard, 1990), 16. oldal.

⁶1934-ben a Mongol Népi Forradalmi Párt IX. kongresszusán a párt egyik vezető, személyisége, Amar, szólt a nemzeti nyelv, írás és műveltség megőrzéséről, mely nélkül nincs mire építeni politikai öntudatot. Idézi S. K. Rošč, _in, *Politik, _eskaja istorija Mongolii (1921-1940 gg.)*, M.: IVRAN, 1999. 20. századi írásváltásról s nyelv és hatalom kapcsolatáról jó párhuzamot ad William Fiermann könyve: *Language planning and nation development. The Uzbek experiment*. Berlin/New York: Mouton/de Gruyter, 1991, mely kitér más török nyelvek, így a törökországi török 20. századi sorsára is.

Hatalmi, eszmei, vallási és hagyományi okok miatt támadhat párhuzamos nyelv- és íráshasználat, két- vagy többnyelvűség (a népesség nyelvi arányainak természetes változását vagy mesterséges, erőszakos megváltoztatását itt a hatalmi okokhoz sorolom), kettős⁷ vagy hármas írásbeliség. Ilyen párhuzamosan, de nem egy szövegben használt rendszerek: a két kitaj írás; a négyszögírás || ujjur írás (mint manicheus || ujjur; bráhmí || ujjur, stb.); mongol || mandzsu; mongol || tibeti; latin betű || mongol írás; ojrát || mongol; cirillbetű || mongol írás stb. Vannak vegyesen használt rendszerek: ilyen az, mikor mandzsu betűk ujjur írásos mongol szövegben csak egy-egy hangot jelölnek egy többértékű mongol jel helyett (az ujjur betűírásos ótörök buddhista szövegekben használt kínai szójelek viszont ujjur szavakat takarnak), ilyen, mikor a galik írásos jelekkel mongol szövegben tibeti, indiai és kínai neveket és más szavakat írnak át. Hasonló szerepben, de sorközi átírással szolgál a mongollal párhuzamosan használt négyszögírás (pl. egy 14. századi nyomtatott mongol könyv nemrég elő, "került töredékében")⁸ vagy tibeti írás (mint a bráhmí glosszák ujjur írásos szövegben, vagy mint a japán *furigana*, mely a tulajdonnevekben vagy ritkább szavakban használt kínai jelek japán hangértékét adja meg).

E többségükben szinte magától értetődő, közismert eszmék és tények hosszú elősorolása után következzenek itt a mongol nyelvű népek használta írások hithez s hatalomhoz kapcsolódó története.

Az első mongolokon nép, melynek írásáról csak kínai forrásból tudunk, a több nemzetiségű és nyelvű Északi Wei Birodalom uralkodó tabgacs népe, mely a 4. század végétől az 5. végéig tartotta hagyományait, mígnem elkínaiasodott. Kínai évkönyvek szólnak e nép sienpi nyelvű könyveiről és ezek őrizték meg a mi török eredetű *betű* szavunk legrégebbi ismert török-mongol rokonát, a *bitekc, in* 'írástudó, írónok' szót, mely magas rangú tisztséget jelölt. Nyelvük ilyen szórványemlékei, melyekkel Ligeti Lajos többször foglalkozott⁹, több törökös szót mutatnak, melyek akár törökből, akár mongolból magyarázhatók, de vannak, melyek csak mongollal mutatnak rokonságot. Ilyen az *üglen* vagy *eülen* 'felhő' jelentésű, mely abban a híradásban maradt fenn, mely a kínai alattvalók családnevének erőszakos tabgacsosításáról szól, egyben a nyelv és hatalom kapcsolatáról. A tabgacs írásnak egyetlen emléke sem ismert, nem tudjuk, milyen eredetű s milyen jellegű rendszer volt. Az elkínaiasodó utódok, úgy látszik, alapos munkát végeztek ősi

---

⁷L. Stéphane Grivelet nemrég védett értekezését a mongol rendszerváltás utáni digráfiáról, *La digraphie: changements et coexistences d'écritures* (Thèse, Université Montpellier III, Oct. 1999); vö. "L'émergence d'une digraphie concurrente en Mongolie" in *LINX*, vol. 31 (Université Paris X), pp. 111-121; S. Grivetet (ed.), *Digraphia: Writing Systems and Society / International Journal of the Sociology of Language* 150. Berlin & New York: Mouton/de Gruyter, 2001.

⁸A töredék az Öt Oltalom Könyvéből való, Shes-rab seng-ge mongol fordításából.

⁹Legrészletesebben: "Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi." *Mongolian Studies* ed. L. Ligeti (Budapest: Akadémiai, 1970), 265-308. o.; az 'írástudó' szóról a 298-302. oldalon. Utolsó, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* c. könyvében (Budapest: Akadémiai, 1984, 429-431 o.) újra összefoglalta nézeteit, melyeket annyiban módosított, hogy elismerte, hogy a **huluy bāgrāk* tisztségnév török jelenlétre utal.

nyelvük írott emlékeinek irtásában. Nem csoda, hogy a türkök kora 8. századi, rovásírásos emlékeiben a tabgacs népnév már Kínát jelölte.

A 13. század előtti mongolrokon népek közül a kitaj az első, melynek írott emlékei fennmaradtak.

A kitaj birodalomnak (907-1126) már első húsz évében, a 10. század elején, két írásrendszere volt: a nagy kitaj és a kis kitaj írás. Az elsőt a birodalomteremtő első császár, Abaugi alkotta meg a kínai írás ismeretében, kínai írástudók segítségével (920). Ennek az írásnak a születésében súlyosabb volt a másodlagos, politikai szerep, a kínaitól való különbözősége, mint akármelyik elsődleges szerepe. A második kitaj írást Abaugi öccse, Diela azután hozta létre, hogy megismerkedett az ujjur nyelvvel (925 körül). A kínai nyelvű Liao Történet s más források szerint ennek a kis kitaj írásnak kevesebb jele volt, de ezekkel mindent le lehetett írni. Ebből hosszú időre az a nézet alakult ki, hogy a nagy kitaj írás kínai jellegű, míg a nem sokkal későbbi kis kitaj írás az ujjurokéhoz hasonló betűírás lehetett. A 20. század elejéig kevés kitaj írott emlék került elő, egy sem hasonlított az ujjurok használta betűírásokra. Egy feliratot sokáig a mandzsu-előd dzsürcsi nyelv és írás emlékének tekintettek, mert egy dzsürcsi herceg állíttatta 1134-ben, igaz, kitaj nyelven és írással, mely a kitajokét megdőntő dzsürcsi birodalom első éveiben még ugyanúgy használatban volt, mint később az ujjur- mongol írásos mongol írott nyelv a mandzsu birodalom kezdetén. Néhány nagy sírfelirat címrészének jelei különböznek a szöveg jeleitől, s volt olyan vélemény, mely ebben vélte fellelni a két írást, de már jó ideje világos, hogy a címbeli jelek a kínaiak ünnepélyes, díszítő szerepű „pecsétírásaival” kívánnak vetélkedni, s nem egy másik írásrendszer elemei. Az említett, régóta ismert, 1134. évi felirat viszonylag rövid szövege, mely mellett ott van a kínai fordítás, a máig sem végleges megfejtésben fontosabb szerepet játszott, mint a nagy párhuzamos feliratok, melyeknek kitaj és kínai szövegei nem szorosan párhuzamosak. Ez a dzsürcsi kori kitaj felirat volt a kiindulópontja a belső-mongol Qing'ertai és csapata jelentős eredményeinek.

Az feltárt kitaj emlékek számbeli gyarapodásával az is világossá vált, hogy két teljesen különböző írásrendszerrel van dolgunk. Mindkettő kínai ihletésű, de míg az egyikben a jobbról balra sorakozó függőleges sorok egyszerű jelekből állnak, és köztük néhánynak kínai eredete jól felismerhető (bár puszta kínai ismerettel ezek a feliratok sem olvashatók), addig a másik rendszerben a jelek szavanként rövidebb-hosszabb tömböket alkotnak, s ha egy-egy jel egy kínai írásjeggyel azonosnak látszik is, biztos, hogy kínaiul nem értelmezhető. Itt még nyilvánvalóbb a kínaitól való különbség politikai törekvése. Hogy egy kitaj jelet rajzában kínai jel ihlette, azt itt csak jelentése ismeretében tudjuk tetten érni.¹⁰ Az előbbi, „jeltagoló” írást Qing'ertai és társai¹¹ a nagy kitaj írással azonosítják, a számosabb emlékből ismert „tömbös” írást pedig a kis kitaj írással. A „tömbös” helyesírású rendszer nem szorította ki a „jeltagoló” írást, a két rendszer egymás mellett létezett tovább.

---

¹⁰Ilyen pl. az 'ég', a 'felséges császár', a számnevek közül az '5' és '6' szójele.

¹¹Qingge'rtai, Chen Naixiong, Xing Fuli, Liu Fengzhu, Yu Baolin, *Qidan xiaozi yanjiu fangfa jianlun* (Huhehaote: Nei Menggu Daxue Menggu yuwen yanjiushi, 1979; korábbi változata 1977-ben jelent meg *Guanyu Qidan xiaozi yanjiu* címmel a *Nei Menggu Daxue xuebao*, a Belső-Mongol Egyetem tudományos folyóirata különszámaként); a legteljesebb forráskiadás ugyane szerzőkto, _l: *Qidan xiaozi yanjiu* (Beijing: Shehui kexuechubanshe, 1985), de azóta is kerültek elő addig ismeretlen emlékek és jelentek meg újabb tanulmányok.

A “tömbös” írásnak emléke több, s többet is tudunk róla, mint a “jeltagoló” rendszerről, de mindkettő a japánokéhoz hasonlóan határozottan kevert jellegű: szójelek, szótagjelek és betűszerű hangjelek rendszere. Míg azonban a japán rendszer három összetevője, a kínai szójelek és a belőlük kialakított két szótagírás rajzolatukban jól elkülönülnek egymástól, addig a kitaj írásokban a szó-, a szótag- és a betűszerű jelek rajza egynemű, sőt, egytagú szokat jelölő szójelek jelölhetik más szók azonos hangzású szótagjait. Egy szótagot gyakran két vagy három jellel írtak le.¹²

Qing’ertai és csapata a “tömbös” írás emlékeiből közel négyszáz alapjelet gyűjtött össze, és főképp a kitaj szövegekben gyakori, egykorú kínai tulajdonnevek. rangok és címek azonosításával a jelek mintegy kétharmadának pontos vagy inkább megközelítő hangértékét sikerült megállapítania, de ennek birtokában sem sikerült még egyetlen teljes mondat hangzását és jelentését megfejteni. Utolsó könyvében (427-428. o.) Ligeti tanár úr összegezte a másik oldal, a kínai írásos kitaj szórvány-emlékek¹³ tanulságát és a dzsürcsi számnevek mongolos.elemeinek vallomását,¹⁴ melyek a töveit toldalékoló és mondatait állítmányra záró kitaj nyelv mongol rokonsága mellett szólnak. Ezt erősíti a feliratok megszólaltatható szavainak egy része, pl. nem szójellel jelölt állatnevek a tizenkét éves szakaszból.¹⁵ Több félig megfejtett kitaj szó azonban, melynek jelentése és hangzása nagyjából ismeretes,¹⁶ keményen ellenáll akár a mongol, akár a mandzsu-tunguz rokonítási kísérleteknek, s arra utal, hogy a kitaj jóval távolibb mongol-rokon nyelv, mint korábban hittük. Egyébként amikor a dzsürcsik felhagytak a kitaj “tömbös” írás és a kitaj írott nyelv használatával, a saját “birodalmi” írásukat, azt, melyet ismerünk, és melynek megfejtésében Ligeti tanár úrnak vannak múlhatatlan érdemei, a korábbi, “jeltagoló” kitaj írás mintájára alkották meg. A belső-ázsiai

---

¹²Pl. egy kínai hegynévben a *shan* szót *š.a.an* alakban, ahol a háromszögletes tömbben az első két jel egymás mellett, a harmadik alattuk foglal helyet. Vö. a hagyományos kínai szótárak közvetett hangjelölő módszerét (*fanqie*), mely egy szótagszónyi szójel kiejtését két másik szójel segítségével határozza meg: egyikkel a szókezdőt, a másikkal a “rímet”, azaz a szóvéget.

¹³Mint amilyen *tau* ‘5’, *j_au* ‘100’, *po* ‘ido’, ‘‘, *šowâ* ‘súlyom’, *c_auur* ‘had’, *nair* ‘nap’, *sair* ‘hónap’, *kašū* ‘vas’ stb.

¹⁴Vö. Juha Janhunen, “The teens in Jurchen and Manchu revisited”, *Festschrift für Raija Bartens* (Helsinki 1993), 169-184. o., “On the formation of Sinitic script in Northern China”, *JSFOu*. 85 (Helsinki 1994), 107-124. o.

¹⁵ Mint *tau.l.a* ‘nyúl’, *lu* ‘sárkány’, *m.g.o* ‘kígyó’, *m.ri* ‘ló’, *im.a* ‘kecske’, *n.q.* ‘kutya’, *t.q.a* ‘tyúk’, továbbá olyan szók. mint *g.ni.n* ‘gyász’, *g.ur* ‘ország’, *k.uei(ri)*- ‘(el)ér’, *m.ng.* ‘ezüst’, *š.iu.dr* ‘harmat’, *eu.ul* ‘felho, _’, *u.ul* ‘tél’, *uei* ‘nem, nélkül’, *y.au.ul.ga-* ‘meneszt, küld’. A ‘nyúl’ jelentésű szó első szótagját az ‘öt’ számnév kínaiából elváltoztatott szójele jelöli, ezáltal szótagjel szerepben.

¹⁶Pl. *ai* ‘év’ (vö. mandzsu *aniya?*), *b.q.* ‘fiu’ (vö. mongol *baya* ‘kicsi/kis?’), *c_ī.ši.d.b.en* ‘szülő, /feljebbvaló iránti tisztelet’, *i.ri* ‘név’, *j_ürgü* ‘arany’ (vö. *j_ürç_i* ?), *m.o* ‘nagy’, *u.r.* ‘palota/udvar’ stb..

határvidék négy középkori kínai ihletésű írásrendszere, a két kitaj, a dzürcsi és a tangut közül a kitajoké a legkeményebb dió, s még számos kérdés vár megoldásra.

A mongolság leghosszabb, közel nyolc évszázados életű írásrendszere az ujjur-mongol írás, mely nyugati eredetű betűírás, az arámi ábécé középkori, folyóírásos és helyzeti allográfias szogd-ujgur alakjából származik. Az arámi-szogd írás vízszintes, jobbról balra haladó sorait már az ujjurok függőlegesre fordították, de e sorok a kínaitól eltérően balról jobbra haladnak. A sémi ábécé megfelelő betűit a mongolok használta testrésznevek helyett a héber nevükön említve, a “klasszikus” (de nem egyetlen s az ujjurtól eltérő) mongol sorrend a következő: *aleph*, *yod* mint magánhangzójel, *waw*, *nun*, *gimel/heth*, *pe*, *sin* és *šin*, *mim*, mellékjeles *reš*, *tau* és *lamedh*, *cadi*, *yod* mint mássalhangzó, zöngés *cadi*, *kaph*, *reš*, *beth*. Kisebb, mint a teljes arámi sor, és jóval kevesebb, mint amennyit a mongol hangrendszer kíván. Mellékjelek és kettős vagy hármas, betűkapcsolatok szűkítik a nyelv és az átvett írás közti szakadékot, de teljesen nem hidalják át, és ez az írott nyelv mai, többször megújított alakjában is magán viseli a közvetítő ótörök írott nyelv és helyesírás bélyegét. A *lamedh* betűt a szogdok nyomán az ujjurok *d* értékűvé tették, s a mellékjeles *reš* lett az *l* hang jele. A *z* hang idegen a 13. századi mongol számára, s így a *zain* a *sin* változatává alakult, majd el is maradt. A *tau* és a *lamedh* korábbi ótörök *t* és *d* értéke magánhangzójelek között összekeveredett, s mert a mongolok ujjur mesterei nem tisztelték a mongol szókezdő *t* és *d* fonéma-voltát, s a *tau* betűt használták mindkettőre, mivel az ő nyelvükben szóelején *d* nem fordult elő. Mindez jóideje ismert, mongol barátaink körében azonban nem népszerű ismeret, mert a mienkéhez hasonló sérülékeny nemzeti érzésüknek jobban esik azt hinni, hogy eleik nem az ujjuroktól, hanem közvetlen a szittya szogdoktól vették ezt az írást, ha már nem lehet igaz a 18. sz. eleji kegyes legenda, mely a mongol ábécé “feltalálását” két mongol-kori buddhista szentnek tulajdonítja. Történetibb és mongol-kori hagyomány szól arról, hogy a najman birodalom meghódításakor elfogott ujjur írnok és pecsétőr Tata Tonga hogyan lett a mongol Arany Nemzetség egyik első írásmestere. A Mongolok Titkos Története szerint pedig a másodszor s akkor végleg Dzsingisz kánáé emelt Temüdzsin 1206-ban utasította fogadott testvérét, hogy írja be az ítéleteket “a kék könyv fehér lapjaira”. Igaz, a szöveg nem szól arról, hogy milyen írással, milyen nyelven, s az sem derül ki, hogy saját kézzel írta-e. Az idő, is kicsit korainak tűnik ilyen jogi esettár elindításához, és lehet, hogy a Titkos Történet, melynek alapszövege legkorább 1228-ból való, a ráánkmaradt szövege meg az 1260-as évekből valónak 14. sz. végi, kínai írásba áttett másolata, itt jóval későbbi eseményt vetít vissza. A ma legrégebnek ismert, de nyilván nem első ujjur írásos mongol emlék 1240-ben kelt. Tata Tonga története azt sugallja, hogy a mongol írásbeliség kezdetén a másodlagos, tekintély-szerep fontosabb lehetett az írás szerves szerepeinél, melyek azonban elég gyorsan megelevenedtek a birodalom hivatalaiban és udvaraiban. Az írnok-titkárok feladata volt uruk bölcs mondásainak megörökítése is.

Temüdzsin fiai elfogadták török alattvalóik ujjur írását, és ez lett a közép-mongol nyelv egy sajátos nyelvjárásának látható hordozója. Hogy korább a najman vagy kereit udvarban az ujjur írást alkalmazták-e mongol nyelvre is, nem tudjuk. Bizonyos, hogy már a 13. század második felében különbözött a beszélt nyelvtől, vagy eredeti alapja mozdult el, vagy más nyelvjárás vált uralkodóvá, mely át- meg átütött az írott nyelv szövetén, mely a korábbi, világi, hatalmi indíttatás után tetemes buddhista írásbeliség egyre gazdagabb eszközévé, s végül az élő nyelvjárások, sőt, nyelvek feletti “klasszikus” írott nyelvűvé vált. Az írott és a hangzó nyelv távolsága ugyan egyre nőtt, de elég szabályos maradt ahhoz, hogy az írott alakból többnyire nagyobb nehézség nélkül gerjeszthessük az élő. Az élő mongol nyelvek többsége is elég könnyen áttehető a “klasszikus”

írott nyelvre, melynek hosszú múltja alatt kialakultak helyesírási iskolái, s kialakultak helyi, írástudói, könyvnyelvi olvasási szabályai. A nagy tekintélyű könyvnyelv hatása még az írástudatlanok szóbeli művészetében is megfogható. Az elevenből a régi nyelvbe visszavivő út rögzösebb, mert - különösen a magánhangzók esetében - több lehetőség közül kell választani, s vannak alaktani, mondattani és szótári eltérések is. Ez az írott nyelv megújított alakban ma is használatos a déli mongolok közt, hol hagyománya nem szakadt meg a 20. század második felének politikai viharaiiban sem.

Területi s történeti változásai részben az írószerszám (kalamus, ecset, toll), részben a sebesség változásával magyarázhatók, s a különböző betűk közös betűelemei általában hasonló változást mutatnak. Gyorsírásos formája alkalmas átlagos sebességű beszéd szó szerinti rögzítésére. Az ujjur-mongo írás használata a nyugati vagy ojrát és kalmük mongoloknál a 17. században, az északi azaz burját mongoloknál a 20. században megszűnt, a közepet uraló halha mongolok közt pedig erősen visszaszorult.

Temüdzsin legnagyobb híru unokája, Kubiláj császár, szakítani akart az ujjur írással, melyet nem tartott elég alkalmasnak a mongol számára. Valószínű, hogy nemcsak az írással volt elégedetlen, hanem a vele kapcsolatos korábbi "pusztai" eszmei s politikai hagyományokkal és az ujjur műveltség túl erős hatásával is. Olyan saját, új írásrendszert akart, mely alkalmas volt nemcsak a mongol, hanem birodalma más nyelvei, pl. a török és a kínai írására is. Nem fogadta el sem a kínai, sem a kínai ihletésű kitaj és dzsürcsi, sem a tibeti vagy a bráhmí írás kínálta lehetőséget. Mint köztudott, alattvalóját, a tibeti tudós főpapot és államférfi 'Phags-pa Blo-gros rgyal-mtshan-t bizta meg a feladattal, s az elkészült szótagos helyesírásu betűírást 1269-ben tette meg birodalma hivatalos írásává. Az "új mongol ábécé" vagy "birodalmi írás," melyet ma pakpa-írásnak és szögletes jeleiről négyszög-írásnak nevezünk három összetevőjű: tibeti, indiai és ujjur forrásból merített. Szabad és kötött grafémáinak többsége tibeti, néhány és nem-tibeti, hanem bráhmí szótagos helyesírása indiai mintát követ, a *a* jelöletlenséggel való jelölése indiai-tibeti, a *a* szókezdő és a hosszú magánhangzók, az *ä*, *ö* és *ü* magánhangzó jelölése ujjur bráhmít, az írás függőleges iránya, a tibetihez képest töretlen egyirányúsága és a szótagon belüli grafémák kötése ujjur mintát. Kubiláj után a négyszögírást és az ujjurt a mongolok párhuzamosan használták, de az egyszerűbb és hajlékonyabb ujjur írás visszaszerezte vezető helyét. Egy nemrég fellelt mongol-kori töredéken az ujjur írásos mongol szöveg idegen szóinak helyes kiejtését jelölik sorközi pakpa-betűk. A birodalom romlása után a négyszögírás egy változata Tibetben élt tovább "mongol írás" (*hor yig*) néven, de csak tibeti nyelvű pecsétek és épületek feliratain, s onnan ugyanilyen szerepben jutott vissza a nyugati s keleti mongolokhoz, s a 20. század elején még a pétervári mongol buddhista szentélybe is. Egy annakidején keményen bírált versében Rinc, en Kubiláj írása ürügyén támadta a mongolokra kényszerített cirill betűt.

A mongol egységkísérletek és a mongol buddhizmus 16. század végi megújulásakor fellendült szerzetesi írásbeliség nemcsak helyesírási változást és nyelvújítást hozott, hanem új írásokat is. A szent szövegekben gyakori indiai nevek, szavak, varázsigék korábban ujjur hagyomány meglehetősen sűrű rostáján jutottak a mongol nyelvbe. Így pl. a szanszkrit zárhangok négytagú sorai kéttagúvá szegényedtek az ujjur írásban, sőt, a *p*, *ph*, *b*, *bh* négyesét a *b* egymaga képviselte. Varázsigéknél ez kétségbejuttató eredményhez vezethetett. A kor jeles szerzetes

írástudója, Ayuši a 3. dalaj-láma buzdító segítségével és tibeti mintára ezért alkotta meg átírást avagy *galik* ábécéjét, mely az összes szanszkrit és tibeti szent hangokat pontosan jelölte. Nem az ő hibája, hogy szanszkritul vagy tibetiül nem igazán tudó használói sokszor összekeverték az idegen jeleket, melyek azonban ma is jó szolgálatot tesznek idegen nevek és szavak hű átírására.

Buddhista hite hathatós terjesztése végett, a hangzó s az írott nyelv között tátongó szakadék szűkítésére a 17. századi Oqtorɣuyin Dalai, tudós ojrát szerzetes és 1648-ban alakította ki az ujjur írás alapján a maga új, bővebb ábécéjét, a Világos Betűket (*todorxoi üzüq*). Megszüntetve a többértelműségeket, jelölve a hosszú magánhangzókat és tibeti módon újra fordítva, korszerűsítve a buddhista kifejezéstárat, új írott nyelvet teremtett. Ez lett a klasszikus ojrát nyelv alapja, mely több helyesírási és betűkésletbeli változást ért meg az elmúlt három évszázadban. Ez volt a kalmükök nemzeti írása, s még használják a kelet-turkesztáni ojrátok. Egy elterjedt nézettel szemben, a korábbi helyesírásában kettősbetűkkel jelölt magánhangzók értéke a 17. századi idegen írásos feljegyzések tanúsága szerint nem kettőshangzó, hanem hosszú. Oqtorɣuyin Dalai buddhista fordításainak nyelve valahol félúton áll a kései közép-mongol *nom-un kele* (a buddhista Törvény nyelve) és kora élő nyelve közt. Galdan Danzin Bošoqtu ojrát uralkodónak a cárhoz írt, 17. sz. végi levele viszont ugyanabban az írásban jóval elevenebb nyelven szól. Hit és hatalom írása ugyanaz, nyelve nem egészen.

Galdan kortársa és ellenfele, Jhânavajra Öndür Gegen, az első halha főpap nevéhez fűződik két különös betűírás. Mindkettő balról jobbra haladó, vízszintes, indiai-tibeti ihletésű betűírás, helyesírása szótagos, és mindkettő alkalmas a mongolok három buddhista szent nyelvének, mongolnak, tibetinek és szanszkritnak. Egyikük, a sojombo (szkr. *svayambhu* 'magából való') írás, nem használ tibeti szótagválasztó jelet, s nem követi az indiai mintát, ahol az írott szótag, az utolsó kivételével, csak nyílt lehet, hanem a szótagvég mássalhangzóját kötött graféma alakjában illeszti a szótagkezdő, szabad graféma alá, ennek jobboldali, vastag, oszlopszerű záróeleméhez. Nevét szövegkezdő jeléről kapta, mely az áhított függetlenség jelképe lett a kora 20. század mongol főpapi császárság idején, volt címer része, s ma is része Mongólia zászlajának s legújabb címerének. A másik, a vízszintes pecsétírás, egy tibeti *dbu-med*, azaz fejtörvonal nélküli írás szögletesített változata, szótagválasztó jellel. Ebben, mint a sojombo írásban is, saját kötött grafémája van a mongol *ö* és *ü* hangnak. Harmincvalahány éve leltem egy pecsétfeliratnyi mongol emlékére, s azóta sincs több. Írástörténeti érdekesség, nem más, de ez az írás is a hit műve.

Mongol szerzetesek, kik esetleg jobban ismerték a tibeti írást, mint az ujjur-mongolt, ezzel írtak mongolul is. A 17. század óta vannak ennek a gyakorlatnak emlékei, köztük vallásos énekek és népdalok egy terjedelmes, 19. századi gyűjteménye, egy nagy mongol-tibeti szótár és az a lámának szánt, kérészéletu, folyóirat tibeti írású mongol része, melyet az egypártrendszer adott ki az 1930-as években. "Előzetes jelentésében" Ligeti Lajos az elsők közt emlékezett meg tibeti írásos déli mongol szövegekről.

A mandzsu írás, mely három évszázadon át őrizte egy birodalom hivatalos nyelvét, s őrizi ma a kelet-turkesztáni sibe népét, az arámi betűsor mongolból elágazó, legkeletibb hajtása, mellékjelekkel tökéletesített alakjában nemcsak egy-egy graféma, íráskép és helyesírási vonás erejéig hatott vissza a mongolra, hanem a 18. századtól a 20.-ig a dahúr nyelvnek is rögzítő eszköze lett, s egy 18. század végi nyelvkönyvben egy keleti-mongol nyelvjárás hordozója.

Az arámi ábécé utolsó mongol sarja az 20. század eleji burját írás, melyet a 13. dalaj-láma követe, majd a pétervári buddhista szentély építője és papja, Agván Dorz, _iev és földije, a jeles tudós, burját és mongol közéleti személyiség, Cybén Z, _amcaránovic, _ Z, _amcaráno ujjur-mongolból és ojrát írásból alakított ki 1905-ben Pétervárott. Ez az írás¹⁷ az éledező burját nemzeti öntudat és különállási szándék jelképe volt, mellyel ki is nyomtattak néhány buddhista és világi könyvecskét, de nem élt sokáig, nem tudott versenyezni a keleti burjátok és szelengai burjátoknak nevezett északi halha-mongolok közt erős hagyományú ujjur-mongol írásbeliséggel, annak jóval egyszerűbb ábécéjével. A burját ábécé alkotói új betűikkel megszüntették a kétértékűséget, mellékjelekkel jelöltek hosszú magánhangzót, jésült mássalhangzót, igyekeztek felszámolni a helyzeti allográfiát (azaz a kezdő, belső, záró stb. betűalakok különbségét).

Arab írással csak egy mongol nyelvű nép, az afganisztáni mogul kevés írástudója írt. Egynek kiadatlan kéziratát Ligeti Lajos hozta afgán útjáról és ajándékozta az MTA Könyvtárának. Hasonlókat később Walther Heissig és Michael Weiers tártak fel és adtak ki. A mongol-kori arab írásos mongol szójegyzékek arab és perzsa szerzők munkái, amint az adott időhöz és helyhez kötött hangértékben vett kínai írásjegyek segítségével lejegyzett mongol szótárak s szövegek sem mongol, hanem kínai politikai és kereskedelmi érdek szolgálatára születtek.

Ha 19. századi orosz hittérítők óceánházi szláv írásos klasszikus mongol egyházi szövegeit, az orosz-burját Alekszej Bobróvnikov mongol-kalmük nyelvtanának (1849) cirill írásos mongol szövegeit s a kjahtai Rinc, _en B. Bimbáev halha-mongol szótárát nem számítjuk, s nem is számíthatjuk ide, a mongol nyelvűek közül cirillbetűvel elsőként dahúrok kísérleteztek a 19. és 20. század fordulóján. Ezt követte a kalmükek többrendbeli cirill ábécéje a most használt legutolsóig. A burjátok 1938-ban kaptak cirillbetűt, írott nyelvük a többségi keleti-burját nyelvjárást képviseli. A mongóliai mongolok 1946 óta használnak cirillbetűt (*šine üseg* ‘új betű’), mely több változat rövid vetélkedése után rögzült a ma is érvényes alakjában, 1957-es módosító javaslatok és a legutolsó rendszerváltás utáni, többször módosított országgyűlési határozatok ellenére, melyek az ujjur-mongol írásos (*xuu c, _in bi c, _ig* ‘régí írás’) írott nyelv hivatalossá tételét célozták. Bizonyos, hogy az írástudatlanság erőteljes visszaszorítását ezzel kívülről kényszerített ábécével sikerült elérni. Ebben a kemény politikai akarat mellett az is segített, hogy az új helyesírás, bár nem tökéletes, mégis jóval közelebb állt a többségi mongolok élő nyelvéhez, mint az ujjur-mongol betűs írott nyelv. 1957-ben tervezték a cirillbetű bevezetését Belső-Mongóliában és a dahúroknál, mely kísérleti kiadványokban is nyomon követhető, de a szovjet-kínai viszony elhidegülésével ez abbamaradt.

Latin betűt burját tudós, Baraadiin Bazar használt burját népköltési mutatványaiban 1910-ben¹⁸. A szovjet korszak elejének latinizációs mozgalmában közös latin betűs tervezet készült a burjátok és a halha-mongolok számára; a kalmükek ennek módosított változatát fogadták el. Az 1937-ben

---

¹⁷Yeshen-Khorlo Dugarova-Montgomery & Robert Montgomery, “The Buriat alphabet of Agvan Dorzhiev” in *Mongolia in the twentieth century. Landlocked cosmopolitan*, ed. by S. Kotkin and B. A. Elleman (Armonk, N.Y., London, England: Sharpe, 1999), 79-97 o.

¹⁸Badzar Baradijn, *Otryvki iz burjatskoj narodnoj literatury. Teksty Buriad zonoj uran eugenii deejji* (St. Pbg. 1910).

kezdődő Nagy Tisztogatás után, mely a Kominternre is lesújtott, vége lett a latinositásnak. Az unióban élő burjátok és kalmükek cirillbetűt kaptak, a mongóliai mongolok folytatták ujjur írásos hagyományukat az 1946-os írásváltásig egy rövid közjátékkal: az Ázsiában már javában folyó 2. világháború idején, 1940 márciusában, párthatározat született a latinositásról, melyből azonban semmi sem lett. A Mongol Népi Forradalmi Párt X. Kongresszusán maga Csojbalszan, az ország kissé véres kezű erős embere, képviselte a latinositás eszméjét. A latin betű egyszerűsége és két ezredéves múltja mellett világszerte elterjedt használata volt egyik fő érve, ami ugyancsak különös akkor, mikor a szovjet hatalomban élő nem orosz népek írott nyelvének latinositásával, “nemzetközi”, netán “veszélyes” pánmongol vagy pántörök írásbeliségek teremtésével már felhagytak, és mikor e népek többségét orosz cirillbetűvel “ajándékozták” meg, és a közeli rokon nyelveknél is törekedtek a különbségek kiemelésére. Az időzítés politikai háttere nem világos, az sem, kik sugallták.¹⁹

A korábban használt mandzsu ábécé helyettesítésére igen sajátos latin betűs helyesírást alkotott mandzsúriai dahúr népe számára Merse, egy új dahúr nemzeti öntudat megtestesítője (kínai nevén Guo Daofu). Erről előbb Nikolaj Poppe, majd Merse írott nyelvének egyetlen ismert olvasókönyve alapján Ligeti Lajos tudósított. Ennek a szintén gyorsan múlt kísérletnek érdekessége, hogy a latin *q* betűt *c*, az *x*-et *ng*, a *z*-t magánhangzó-orrhangúság, az *s*-et *š*, a *c*-t *s* értékben használja. A latin betű, *k* kínai *pinyin* értékeit követi a legújabb dahúr írott nyelv és a kínai-tibeti határvidéken (Gansu, Qinghai) élő monguoroké.

A mai Mongóliában a latin betű használata a számítógépes hírközlés, az elektronikus azaz villámposta, valamint a mongol tulajdonnevek idegen nyelvi helyesírása kapcsán vetődik fel, s ebben egyelőre termékeny zűrzavar uralkodik, és a cirillbetűs mongol szavakat a betűknek nem a mongol, hanem az orosz értékei szerint teszik át latin betűre, azaz nem könnyű levetni a közel ötven éve viselt orosz szemüveget (ahogy nálunk gyakran németes alakban jelennek meg nyugatibb szavak, sőt, olyan torzszülöttek is, mint a történetünk és műveltségünk keleti kapcsolataiban oly hosszan fontos szerepű füvespuszta, oroszul *step*, ebből francia *steppe*, ebből német *Steppe*, majd a magyarban *steppe*, *sztyep* alakokból tákolt *styepp*).

E messzi és hosszú füvespusztai utazáson azt szerettem volna megmutatni, hogy a mongol nyelvű népeknek a törökökéhez fogható gazdagságú írástörténetébe milyen gyakran szólt bele hit és hatalom, különösen az utóbbi, és hogy a politikai akaratot szolgáló tekintély-szerep nem egyszer megelőzte az írás mint jelrendszer belső, szerves szerepeit.

2001. december 15.

---

¹⁹Ceweliin Šagdarsüren, *Mongolc, _uudîn utga soyolîn towc, _oon* (Ulaanbaatar: Šinj, _lex uxaanî Erdem püüj, 1991); Toshiyasu Tsuruhara, *The script reform in the Mongolian People's Republic, 1921-1946*. Indiana University, Bloomington, M. A. theses, March, 1998, 33-37 l.